

'Dattet gheen vrouwe werc en es'

Genderverhoudingen en gebruikscontexten in de Middelnederlandse literatuur

Lisa Demets

Abstract

In the first issue of *Nederlandse letterkunde*, Dieuwke van der Poel analysed *Der vrouwen heimelijcheit*, a rhymed Middle Dutch text regarding all sorts of 'women's affairs' such as conception, pregnancy and menstruation. She examined the text from a gender perspective and in particular from the different point of view of women as readers. Building on this approach, this article presents a brief overview of the research trends on gender in Middle Dutch literature since Van der Poel's publication. The unique position of women as readers and writers is a central topic, alongside new developments in the field of user contexts. The increasing focus on manuscript variation offered new insights into readership and how readers (m/v/x) interact with their texts. In addition, intersectional analysis of the relationship between status and gender provides additional understanding of the possibilities and limitations of women and their role in both creating and interpreting Middle Dutch literature.

Keywords: gender, authorship, user contexts, manuscripts, Middle Dutch literature

1. Inleiding

Draecht een wijf in die rechte side
eene dochter te eeneghen tide,
die sal hebben manlike voere,
dat sal wesen haere natuere.
Wert oec een man in die slinke side ghedraghen,
so sal hi binnen alle zinen daghen
wijfachtich zijn in zijn wesen.¹

De anonieme auteur van de *Der vrouwen heimelijcheit*, een berijmde Middelnederlandse *artes*-tekst uit de veertiende eeuw, legt uit hoe vrouwen tijdens de zwangerschap meisjes links en jongens rechts dragen. De schrijver verduidelijkt haast meteen de vele variaties die daarop mogelijk zijn en probeert vanuit zijn tijdgeest die sociaal-culturele genderverschillen op een biologische manier te verklaren. *Der vrouwen heimelijcheit* werd door deze anonieme minnaar opgedragen aan een zekere Margareta wier naam verborgen zit in een acrostichon.² De oudste (bewaarde) versie van de tekst dateert van omstreeks 1405 of 1406. Dit papieren handschrift geschreven in het graafschap Vlaanderen wordt nu bewaard in de Gentse Universiteitsbibliotheek onder het nummer 444. De tekst bespreekt allerhande 'vrouwenzaken', zoals onder meer de invloed van sterrenbeelden en planeten op zwangerschap, conceptie en menstruatie. In 1996, in de als vertrekpunt voor dit jubileumnummer dienende eerste jaargang van *Nederlandse letterkunde*, analyseerde Dieuwke van der Poel deze boeiende en ietwat mysterieuze casus vanuit het perspectief van de vrouw als lezer.³ Hoe lezen, gebruikten en interpreterden middeleeuwse vrouwen de literatuur uit hun tijd?

In haar analyse van *Der vrouwen heimelijcheit* maakte Van der Poel onderscheid tussen het geïntendeerde publiek van de tekst en de geadresseerde vrouw. Verschillende tekstuele elementen wijzen er namelijk op dat zowel een mannelijk als vrouwelijk publiek wordt aangesproken. Deze vaststelling van Van der Poel gaat in tegen het traditionele onderscheid tussen de Latijnse *De secretis mulierum*, geschreven in de late dertiende of vroege veertiende eeuw en wellicht foutief toegeschreven aan de Duitse theoloog en predikheer Albert Magnus, en volkstalige versies zoals de Franse *Les secrés des dames* en de Middelnederlandse *Der vrouwen heimelijcheit*.⁴ De eerste tekst zou een uitgesproken mannelijk (klooster)publiek hebben gehad met als doel predikheren te ondersteunen bij het afnemen van de biecht en in het onderwijs. Van der Poel toonde aan dat het afbakenen van het doelpubliek van de Middelnederlandse vertaling en herwerking minder eenvoudig is. De volkstaal of de gewaagde seksuele inhoud kan niet stevast aan een vrouwelijk doelpubliek toegeschreven worden. Van der Poel stelde dat *Der vrouwen heimelijcheit* anders door vrouwen (voor de praktische adviezen) dan door mannen (als pikante literatuur) gelezen kan worden, en dat de tekst dus beide groepen op een andere manier aanspreekt.

In 1996 was deze genderbewuste aanpak, 'reading as a woman', nog vrij nieuw in het onderzoeksveld van de Middelnederlandse letterkunde. Historisch (letterkundig) onderzoek naar zowel documentaire als literaire bronnen bracht vrouwen onder meer in verband met de toegenomen populariteit van volkstalige teksten in de late middeleeuwen.⁵ Dit leidde tot het

inzicht dat vrouwen die het Latijn onmachtig waren, niet alleen de motor vormden van het mecenaat van Middelnederlandse teksten, maar dat ze ook even vaak eigenhandig in de volkstaal schreven. Naast het onderzoek naar de rol van vrouwen als mecenasen en schrijfsters was er op dat moment ook steeds meer aandacht voor de specifieke situatie van de vrouw als lezer. Zoals Van der Poel poneerde, identificeren vrouwen zich door het overaanbod aan literatuur geschreven door en voor mannen vaak met mannelijke personages.⁶

Ondertussen is de relatie tussen gender en literatuur een onderzoekstraditie in volle bloei. Een belangrijke onderzoekstendens die zich na de publicatie van Van der Poels werk heeft ontwikkeld, is de focus op handschriftvariatie en gebruikerssporen. In recent onderzoek staat 'het handschrift' als tekstgetuige steeds vaker centraal. Die focus op het handschrift, een afgelijnde groep handschriften of handschriftfragmenten, heeft tot nieuwe inzichten rond het lezen als 'man' of 'vrouw' geleid, ook voor de casus van *Der vrouwen heimelijcheit*. Orlanda Lie en Willem Kuiper vergeleken enkele onvolledige Brusselse en verloren Oudenaardse fragmenten van *Der vrouwen heimelijcheit* met de Gentse codex.⁷ De zogenaamde lyrische 'intervallen', waarin de schrijver afwijkt van de gynaecologische inhoud en zich rechtstreeks tot zijn geliefde richt, maken niet alleen deel uit van alle Middelnederlandse versies van *Der vrouwen heimelijcheit*, maar ook van de *Fysiognomie*. Dit is een Middelnederlandse artes-tekst over gelaatskenmerken, karakter- en humorenleer (het evenwicht tussen de vier lichaamssappen of *humores*) die overigens ook – naast *Der vrouwen heimelijcheit*, een dichtstuk over de Eucharistie en een raadsel – in de vroeg vijftiende-eeuwse Gentse codex werd opgenomen. Lie en Kuiper concludeerden dat de toevoeging van poëzie en lyriek aan dergelijke artes-teksten niet uniek was voor *Der vrouwen heimelijcheit* en in relatie stond met een specifiek vrouwelijk doelpubliek: niet zozeer vrouwen uit de medische praktijk, maar aristocratische en gegoede lekenvrouwen.⁸ Het is net dat onderscheid tussen vrouwen onderling (onder meer op basis van hun sociale status) en de daaraan gekoppelde mogelijkheden en beperkingen dat de laatste jaren in intersectioneel genderonderzoek aan belang wint. Met het artikel van Dieuwke van der Poel als vertrekpunt breng ik in dit overzichtsartikel een beknopt en niet-exhaustief overzicht van de recente ontwikkelingen in het onderzoek naar genderverhoudingen in de Middelnederlandse literatuur. Ik focus daarbij in het bijzonder op de rol van de vrouw als schrijfster, mecenas en lezer en op de nieuwe inzichten met betrekking tot gebruikscontexten dankzij de aandacht voor de materiële en contextuele analyse van het handschrift.

2. Middelnederlandse literatuur door, voor en over vrouwen

In een overzichtsartikel over vrouwelijk auteurschap in de Middelnederlandse literatuur kwam Orlanda Lie in 2001 tot de conclusie dat vrouwelijk schrijverschap in de middeleeuwen om uiteenlopende redenen problematisch was.⁹ Toegang tot het Latijnse onderwijs – het aantal Latijngeschoolde vrouwen was beperkt – is daarbij niet de enige mogelijke verklaring.¹⁰ Ook de vroegste schrijvers in de volkstaal waren allen klerikaal geschoolde mannen. Lie verklaart dit fenomeen door een andere hinderpaal bij de verschriftelijking van de volkstaal in de twaalfde en dertiende eeuw: de kloof tussen nieuwe geschreven volkstalige teksten en de bestaande mondelinge volkstalige tradities. Het waarheidsgehalte van geschreven volkstalige teksten stoelde nog grotendeels op zogenaamde 'betrouwbare' geschreven Latijnse – en niet op mondelinge volkstalige – bronnen. De relatie tussen vrouwen en de mondelinge traditie kwam ook al in het artikel van Van der Poel aan bod. De auteur van *Der vrouwen heimelijcheit* voert hier wel vrouwen als autoriteit op, maar hij maakt een duidelijk onderscheid tussen wat hij in Latijnse werken geschreven vindt en wat hij vrouwen heeft horen zeggen.¹¹ De focus op de ervaring van vrouwen als lezers, maar ook hun autoriteit als auteur stond centraal in de bundel *Women and Experience in Later Medieval Writing*.¹² Middelnederlandse literatuur wordt daarbij in verband gebracht met casussen uit andere regio's en in andere talen. De bijdragen focussen op de relatie tussen gender en kennisoverdracht en gaan voorbij de klassieke dichotomie dat mannen leren en onderwijzen vanuit het Latijnse geschreven boek en vrouwen vanuit hun volkstalige mondelinge ervaring (het 'boek des levens'): een tweedeling die wel nog bij Van der Poel en Lie aanwezig was. Door Middelnederlandse literatuur in een ruimer perspectief te plaatsen, focussen de bijdragen op specifieke lekenvrouwen uit stedelijke milieus en hun ervaring, opleiding en weg naar religieuze autoriteit, weliswaar vaak door hun intellectuele banden met clerici.

Lie stelde in 2001 vast dat er duidelijk limieten waren aan de genres waarin middeleeuwse schrijfsters zich konden uitleven. Dit komt ook tot uiting in het kleinschalige en eenzijdige karakter van Middelnederlandse literatuur dat aan vrouwen kan worden toegewezen.¹³ Het zijn voornamelijk religieuze vrouwen die de pen opnamen om zich te wijden aan het vervaardigen van mystieke literatuur en devotionele teksten. Katrien Heene schreef in 2006 voor *Queeste* een overzicht van vrouwelijk auteurschap in de middeleeuwen waarbij ze zowel Latijnse als Middelnederlandse teksten geschreven door vrouwen besprak.¹⁴ Ze stelde daarbij ook vast dat mannelijke en vrouwelijke auteurs nog te weinig met elkaar vergeleken worden. Hadewijch schreef

bijvoorbeeld veel gestructureerder en gebruikte complexere metaforen dan iemand als Jan van Leeuwen. Latijn geschoolde vrouwen staan dus dichterbij klerikale auteurs dan mindergeletterde lekenbroeders. Maar hoe zit dat met andere genres? Er zijn slechts enkele voorbeelden van vrouwen die arteslitteratuur schreven en er is geen enkel voorbeeld van een Middelnederlandse hofschriftster naar het voorbeeld van de Franstalige intellectuelen Christine de Pizan (c.1364-1430) en Anne de Graville (c.1490-1540). Dit is merkwaardig gezien het grote aandeel vrouwelijke patronage voor Middelnederlandse literatuur aan de hoven in de Lage Landen. Er lijkt een kloof tussen het gebruik en eigenhandig schrijven van teksten en de hieraan verbonden beperkte mogelijkheden voor adellijke vrouwen.

Onderzoek naar handschriftvariatie, vertalers, scribenten en gebruikers kan in dat opzicht helpen bij de analyse van de receptie van het zeldzame literaire werk geschreven door vrouwen. Zo uitte de Brugse vertaler van Christine de Pizans meesterwerk, *Le livre de la cité des dames*, al in de eerste paragrafen van zijn epiloog zijn twijfels over het auteurschap van de schrijfster: ‘Eenighe andere zouden ooc willen zegghen dattet gheen vrouwe werc en es, maer het werc van eenighen grooten clerc oft philozophe, dies in zijns selfs name gheenen roem hebben en wille.’¹⁵ De Bruggeling schreef deze Middelnederlandse vertaling in 1475 in opdracht van Jan III de Baenst, heer van het Sint-Jorishof en burgemeester van Brugge. Het is frappant hoe diverse mannelijke schrijvers, vertalers en scribenten De Pizans auteurschap al zo snel – zo’n vijfenveertig jaar na haar overlijden – problematiseren op basis van haar sekse.¹⁶ In 2015 werd met *Christine de Pizan in Bruges* – een collectief boekproject van Orlanda Lie, Martine Meuwese, Mark Aussems en Hermina Joldersma – *Het bouc van der stede der vrouwen* voor een internationaal publiek toegankelijk met onder meer een kritische uitgave en vertaling van de epiloog van de auteur-vertaler.

In de vroege vijftiende eeuw is er onder invloed van de Moderne Devotie een duidelijke toename in het aantal religieuze schrijfsters. Onder meer dankzij het onderzoek van Wybren Scheepsma kwamen de mogelijkheden en beperkingen van religieuze schrijfsters in de Windesheimse kloosters aan het licht.¹⁷ Ook Orlanda Lie wees op de uiteenlopende receptie van de werken van twee schrijfsters: de Gentse Alijt Bake (1415-1455) en de Utrechtse Berta Jacobs (1426-1514).¹⁸ De oeuvres van beide religieuze vrouwen zijn ingebed in de visie van de Moderne Devotie, maar het grote verschil zit in de sterke profilering van de Gentse priorin als geestelijk leidster tegenover de persoonlijke beschouwingen van de kluizenares Berta. Dit leidde onder meer tot een verbanning, ontslag en schrijfverbod voor de priorin door het Generaal Kapittel van Windesheim, en dat terwijl de geschriften van Berta

Jacobs alom geprezen werden door haar mannelijke omgeving. Patricia Stoop onderzocht het auteurschap van verschillende kanunnikessen verbonden aan het Brusselse Jerichoklooster in de vijftiende eeuw. Aan de hand van diverse handschriften met prekencollecties ontleedde Stoop de onderlinge rolverdeling van Marie van Pee (gest. 1511), Janne Colijns (gest. 1491) en vele andere kanunnikessen in het schrijf- en redactieproces van de preken van priesters en biechtvaders.¹⁹ Verschillende versies van dezelfde preek wijzen er niet alleen op dat de schrijfsters enige vorm van literaire vrijheid hadden, maar dat ze mogelijks andere (Latijnse) bronnen gebruikten in de redactie. Zo voegde Janne Colijns niet alleen Latijnse citaten uit de Bijbel aan haar prekencollectie toe, maar ook uit het werk van klassieke auteurs als Ovidius, Boethius en Aristoteles.²⁰

Naast teksten van religieuze aard levert de vijftiende eeuw ook meer voorbeelden van vrouwen die zelf artes-literatuur in het Middelnederlands vervaardigden. Een bekend voorbeeld is het lepratraktaat dat de Gentse Barbara Sagers, hoofd van het Lazarusgasthuis of het zogenaamde ‘Rijke Gasthuis’ in Gent, tussen 1477 en 1484 schreef.²¹ Mogelijkheden voor vrouwen en de geschreven volkstaal vinden we inderdaad in de medische praktijk zoals Van der Poel reeds met haar casus aantoonde. Voor vrouwen met een wetenschappelijke belangstelling waren de mogelijkheden beperkt tot de niet-universitaire, praktijkgerichte beroepen.²² In 2000 verscheen het overzichtswerk van Monica Green over de bijzondere rol van vrouwen in de middeleeuwse zorgsector en de vele teksten die dat heeft opgeleverd. Green illustreerde hoe vrouwen niet altijd in de ‘genderstereotiepe’ medische beroepen te vinden waren.²³ Daarenboven wijst Green net zoals Van der Poel op het belang van mondelinge kennisoverdracht. Indien ze de tekst niet zelf schreven, waren vrouwen ook vaak eigenaar van praktische teksten: zo spreekt de Middelnederlandse vertaling van de Trotula – een oorspronkelijk Latijnse groep praktische gynaecologische teksten toegeschreven aan Trota van Salerno, een dertiende-eeuwse vrouwelijke arts en schrijfster –, in het bijzonder het vijftiende-eeuwse Brugse papieren handschrift, een vrouwelijke doelgroep aan.²⁴

Ten slotte zijn er heel wat genres waar vrouwen als schrijfsters van uitgesloten werden: in het bijzonder ridderromans, kronieken en toneelstukken. Toch zijn dit vaak genres waarin vrouwelijke personages een belangrijke rol spelen. Ulrike Wuttke en Wouter Schrover schonken in twee afzonderlijke bijdragen in het tijdschrift *Queeste* aandacht aan de representatie van heldin Clarette in de Arthurroman *Vanden Ridder metter mouwen*. Schrover schreef de uitgesproken rol van de heldin toe aan de nieuwe – meer vrouwvriendelijke – Vlaamse gebruikscontext van de Middelnederlandse roman ten

opzichte van de *Contu du Graal* van Chrétien de Troyes.²⁵ Als repliek op de eerdere bijdragen van Remco Sleiderink en Ludo Jongen, en in navolging van het in 1991 gepubliceerde artikel van Jeanette Koekman, schreef Cecile de Morrée op het onlineplatform Neerlandistiek een kritische en intersectionele analyse van het abele spel *Lanseloet van Denemerken* en in het bijzonder de verkrachting van het hoofdpersonage Sanderijn.²⁶ De Morrée stelde dat het statusverschil tussen Lanseloet en Sanderijn een belangrijke factor is in het verhaal rond seksueel geweld. Het feit dat Sanderijn zich niet fysiek verzet tegen Lanseloet is volgens Jongen een impliciete toestemming, maar De Morrée brengt deze interpretatie terecht in verband met *rape myths*: dat er geen sprake is van fysiek geweld, betekent niet dat er geen dwang is. Het feit dat Sanderijn schijnbaar volgbaar de wrede bevelen van de moeder van Lanseloet opvolgt, is geen teken van vrijwillige instemming, maar een gevolg van de inferieure sociale status van Sanderijn ten opzichte van haar meerderen in het verhaal. Dat Sanderijn bovendien haar verkrachter Lanseloet ontziet, is ook een veelvoorkomende vorm van *victim blaming*: *self-blame* of *hindsight bias* waarbij het slachtoffer zichzelf verwijt dat ze in die situatie is beland. Het is duidelijk dat de recente #MeToo-beweging ook voor een nieuwe boost en een boeiend debat rond seksueel geweld in de Middel nederlandse literatuur heeft gezorgd.²⁷ Moderne concepten zoals ‘intersectionaliteit’ of kruispuntdenken – waarbij verschillende vormen van ongelijkheid (stand, klasse, seksualiteit, gender, ras of etniciteit) niet los van elkaar worden bestudeerd – kunnen in dat opzicht helpen bij een beter begrip en een grondige analyse van Middel nederlandse literatuur. Zoals Dieuwke van der Poel in 1996 al formuleerde, staat op deze manier het perspectief van vrouwen als lezers en gebruikers van teksten door en voor mannen geschreven steeds meer centraal. Ook bij het onderzoek naar vrouwelijk auteurschap kan intersectionaliteit en in het bijzonder de relatie tussen stand, status en gender de mogelijkheden en beperkingen van specifieke vrouwen kaderen. De focus verschuift steeds meer van de verschillen tussen man en vrouw, naar de verschillen tussen vrouwen onderling.

3. Gezocht: middeleeuwse lezers (m/v/x)

Niets zo romantisch als je onbereikbare geliefde overhalen met een gynaecologisch werkstukje. Of althans zo moet de dichter van *Der vrouwen heimelijcheit* gedacht hebben. De auteur ving zijn tekst aan met de opdracht aan een vrouw, ‘mijn lieve joncfrouwe’, die hem had opgedragen iets nuttigs te schrijven. Verborgen in een acrostichon vinden we de mogelijke naam van

zijn geliefde: Margareta Godevarts. In 1996 toonde Dieuwke van der Poel aan dat deze expliciete adressering niet noodzakelijk betekende dat de tekst ook alleen maar voor deze vrouw of voor vrouwen in het algemeen bestemd was. Door een analyse van het discours en het geïntendeerde publiek kon een bredere gebruikscontext, voor beide seksen of zelfs alleen voor mannen, worden afgeleid.²⁸ Het is nog maar de vraag of deze Margareta zo blij was met de vrijpostige avances van de schrijver en het pikante schrijfsel over vrouwenzaken dat hij aan haar had opgedragen. Een gelijkaardige conclusie kan gemaakt worden voor *Het bouc van der stede der vrouwen*. Uit de epiloog concludeert men al snel dat het werk voor de vrouwelijke leden van de De Baenst familie werd vertaald en toch blijkt uit een analyse van de tekst dat niet alleen een vrouwelijk publiek wordt aangesproken.²⁹ Een tekst geschreven door of voor een vrouw, werd duidelijk niet alleen door vrouwen gelezen.

Al sinds de jaren tachtig maakt het mecenaatsonderzoek een cruciaal deel uit van het onderzoek naar Middelnederlandse literatuur.³⁰ Hoewel ze zelf niet altijd de pen konden opnemen, speelden vrouwen als patronessen van volkstalige teksten een belangrijke rol.³¹ Sinds de jaren negentig werd de focus van het onderzoek naar gebruikers geleidelijk aan verschoven van mecenaat naar de relatie tussen lezer en context, en vormde het handschrift een belangrijke sleutel. Begin jaren negentig deed de 'new philology' of 'material philology' zijn intrede in het letterkundig en historisch onderzoek.³² Door de analyse van de kleine tekstuele variaties die in een specifiek handschrift terug te vinden zijn, krijgen onderzoekers niet alleen zicht op het geïntendeerde publiek en opdrachtgevers van handschriften, maar ook op reële gebruikers, latere eigenaars en hun persoonlijke banden met kopiïsten en scribenten. In de inleiding kwam al aan bod dat dit ook voor *Der vrouwen heimelijcheit* tot nieuwe inzichten heeft geleid. Orlanda Lie en Willem Kuiper vergeleken de onvolledige Brusselse en verloren Oudenaardse fragmenten van *Der vrouwen heimelijcheit* met de Gentse codex.³³ Uit de analyse van alle teksten in de Gentse codex bleek dat de zogenaamde 'hoofse intervallen' in het medisch-filosofisch traktaat helemaal niet zo uitzonderlijk waren voor dit genre. Sporen van zestiende-eeuwse gebruiksters op middeleeuwse artes-handschriften wijzen bovendien op het feit dat dit genre generaties lang in vrouwelijke sociale netwerken circuleerde.³⁴

Uit onderzoek van handschriftgebruik blijkt eveneens dat de mogelijkheden voor vrouwen als lezers even beperkt zijn als die voor vrouwen als schrijvers. Ook de genres waar vrouwelijke lezers zich in kunnen uitleven, zijn gelimiteerd. Erg weinig vrouwen bezaten een kroniekhandschrift, met uitzondering van enkele prominente vorstinnen en adellijke dames. Naast

bovengenoemde artes-handschriften is het in de eerste plaats opnieuw religieuze en devotionele literatuur, in het bijzonder getijdenboeken en gebedenboeken waarmee vrouwen zich als gebruiker en lezeres volledig kunnen ontplooiën.³⁵ Dergelijke getijdenboeken kwamen de laatste decennia volop onder de aandacht: het zijn uitzonderlijke luxeproducten waarmee vrouwen niet alleen hun kapitaalcracht, maar ook hun devotie, belezenheid en familiaal netwerk kunnen benadrukken. Getijdenboeken werden van (schoon)moeder op (schoon)dochter overgeërfd of geschonken ter gelegenheid van een huwelijk en zijn als het ware zowel kostbare ego-documenten als getuigen van de intense sociale netwerken van vrouwen. Enkele bijzonder rijkelijk geïllustreerde getijdenboeken en hun opvallende eigenaressen kwamen de laatste jaren in de schijnwerpers te staan. Zo verscheen er in 2009 een bundel gewijd aan het Latijnse getijdenboek van Katharina van Kleef (1417-1476), en was er het conservatie- en ontsluitingsproject met bijhorende tentoonstelling rond het Nederduitse getijdenboek van Maria van Gelre (1380-1427).³⁶

In 2001 schreef Orlanda Lie al dat ‘verschriftelijking geen genderneutraal fenomeen was’ en dat dit proces andere impact had op mannen en vrouwen.³⁷ De wisselwerking tussen de Latijnse schriftcultuur en de mondelinge volkstaalige traditie kwam eerder al aan bod. Het is een onmiskenbaar feit dat de interactie tussen orale en visuele cultuur en geschreven literatuur doorheen de middeleeuwen erg belangrijk bleef. Onderzoek van historici Channele Delameillieure en Jelle Haemers wees op de bijzondere rol van vrouwen bij het zingen van politieke en oproerende liederen in het hertogdom Brabant.³⁸ Niet alleen in de seculiere stedelijke milieus, ook bij religieuze bewegingen in de stad, zoals de Zusters van het Gemene Leven, speelde niet enkel stilte, maar ook geluid en muziek een belangrijke rol bij de religieuze beleving en dagelijkse werking van deze religieuze vrouwen. Het geschreven woord was hier eveneens van belang. Cecile de Morrée kon dit aan de hand van een Middelnederlandse liederencodex aantonen.³⁹ Het onderzoek naar de performatieve liedcultuur en de bewaarcontext en overleveringsproblematiek van liederen en andere orale bronnen in liedboeken zit de laatste jaren opnieuw in de lift: onder meer met de oprichting van het vakoverschrijdende Song Studies Network, een interdisciplinair forum voor academisch onderzoek naar en de creatieve praktijk van liederen door de eeuwen heen.⁴⁰

Bijgevolg wordt ‘gebruikscontext’ als begrip steeds ruimer ingevuld: van het geïntendeerd publiek naar lezer van een concreet handschrift tot luisteraar bij een voordracht. Daar komt ook nog eens de rol van vrouwen bij als professionele schrijfsters, eerder dan intellectuele auteurs. Bij het materiële schrijfproces, de productie en vervaardiging van handschriften,

speelden vrouwen een niet onbelangrijke rol. Vrouwen waren professioneel actief als verluchters en kopiisten van handschriften in zowel religieuze als seculiere 'workshops'. Het kunsthistorische idee van de 'grote meester-verluchter/kunstenaars' boet steeds meer aan belang in ten faveure van het idee van gemengde bedrijven waar vrouwen eveneens actief in waren.⁴¹ Zo had de Brugse verluchter Willem Vrelant (gest. 1481) verschillende vrouwelijke leerlingen en gezellen in dienst. Ook in Brugge leidde Simon Bening (1483-1561) zijn dochter Levina Bening of Levina Teerlinc (1510-1576) op, die vervolgens een indrukwekkende carrière als hofschilder aan het Engelse hof van Elizabeth I had.⁴² Daarenboven zijn er de vele niet-commerciële boekproductiecentra. Een bekend Brugs voorbeeld is het Karmelietessenklooster van Sion, waar de geschoeide karmelietes Cornelia van Wulfskerke (gest. 1540) in de vroege zestiende eeuw een indrukwekkende carrière als professioneel boekverluchter kon uitbouwen. Zowel in de professionele boekcircuits als in dit laatste voorbeeld van de niet-aan-een-gilde-verbonden verluchters en schrijfsters liggen ongetwijfeld nog mogelijkheden voor verder onderzoek. Zeker ook in de overstap naar het gedrukte boek waar het onderzoek van Heleen Wyffels en het digitaal beschikbaar maken van de databank *Impressae* zorgt voor de ontsluiting van belangrijke gegevens met betrekking tot de vrouwelijke drukkers in enkele Zuid-Nederlandse steden.⁴³ Een handschrift of boek door een mannelijke auteur voor een mannelijke mecenas geschreven, kan zo evengoed door vrouwenhanden zijn gemaakt.

4. Conclusie: barrières doorbreken

Zoals Dieuwke van der Poel in 1996 poneerde, kunnen Middelnederlandse teksten niet alleen uiteenlopende doelpublieken aanspreken, maar ook verschillende functies uitoefenen naargelang de positie van de lezer (m/v/x). Welke richting gaat het literaire genderonderzoek en het onderzoek naar gebruikscontexten de volgende jaren uit? Toekomst zit in het kijken buiten de gekende chronologische, geografische én taalkundige kaders.⁴⁴ In de zestiende eeuw lieten felle anti-protestantse vrouwelijke stemmen zich gelden zoals de Brusselse dichteres Katharina Boudewyns en de Antwerpse 'rederijkster' Anna Bijns. Deze bijzondere 'radicale' vrouwelijke stemmen in de vroegmoderne periode stonden recent centraal in het artikel 'Pathways to Agency: Women Writers and Radical Thought in the Low Countries, 1500-1800' van de hand van het auteurscollectief MARRIGJE PAIJMANS, FEIKE DIETZ, NINA GEERDINK, INGER LEEMANS, CÉCILE DE MORRÉE en MARTINE VELDHIJZEN

gepubliceerd in *Intellectual History Review*.⁴⁵ De vraag stelt zich uiteraard hoe we de opkomst van deze vrouwelijke radicale stemmen op het grensvlak van middeleeuwen en vroegmoderne tijd kunnen verklaren: uit de invloed van het turbulente politieke en religieuze klimaat of de bronnensituatie en betere bewaarcontext van het gedrukte boek? Het zijn vragen die in toekomstig onderzoek zeker nog aan bod kunnen komen.

De impact van de studie van handschriften zorgt voor een concreter beeld van de functionaliteit van Middelnederlandse teksten. De historische context van de gebruiker krijgt daarbij een steeds prominentere rol, naast de multifunctionele inbreng van vrouwen in het hele boekproces: als opdrachtgeefster, geadresseerde, intellectueel auteur, scribent, illustrator en lezer. Toch zijn er nog behoorlijk wat onbetreden paden. Zoals Van der Poel stelde, kunnen teksten zowel voor vrouwen als mannen bedoeld zijn, maar worden ze door beide seksen anders gelezen: onderzoek naar gemengd gebruik door vrouwen én mannen aan de hand van handschriften zou dat concreter kunnen maken. Daarnaast is een analyse van mannelijk auteurschap eveneens noodzakelijk: wat typeert het mannelijk auteurschap in de Middelnederlandse literatuur? In 2019 werd het themanummer rond *Mannelijkheid in Nederlandse literatuur* in *Nederlandse letterkunde* gepubliceerd, maar zonder specifieke publicatie over de middeleeuwen of andere premoderne periodes. Er zit bovendien veel potentieel in intersectionele analyses van Middelnederlandse literatuur waarbij toegang en gebruik van literatuur niet alleen met gender, maar ook met economische klasse, sociale status en etniciteit in verband wordt gebracht. Het statusverschil tussen vrouwen onderling toont aan hoe vrouwelijke personages, schrijfsters en lezeressen niet allen dezelfde mogelijkheden hadden. Hetzelfde geldt ongetwijfeld voor mannen.

Noten

1. Lie & Kuiper (2011), 88-90.
2. Van der Poel (1996), 249. Het acrostichon werd voor het eerst ontdekt door Deleu (1948), 176-181.
3. Van der Poel (1996), 249-260.
4. Zie ook Lie (2008), 449-466.
5. De Hemptinne (2004), 111-126; Lie (2001), 247-248.
6. Van der Poel (1996), 256.
7. Lie & Kuiper (2011).
8. Lie & Kuiper (2011), 48.
9. Lie (2001).

10. Lie (2001), 247. Zie ook Van der Poel (1997), 208-227.
11. Van der Poel (1996), 252.
12. Mulder-Bakker & Herbert McAvoy (2009).
13. Lie (2001), 250.
14. Heene (2006), 109-129.
15. Lie e.a. (2015), 96-97. Londen, British Library, Add. 20698.
16. Lie e.a. (2015), 43. Dergelijke twijfels omtrent het auteurschap van Christine de Pizan waren veelverkomend. Christines werk werd onder meer toegeschreven aan haar zoon Jean Castel of haar kleinzoon.
17. Scheepsma e.a. (2004). Zie ook Scheepsma (1997), 202-219.
18. Lie (2001), 254.
19. Stoop (2013).
20. Stoop (2016), 263.
21. Lie (2001), 256.
22. Lie (2001), 255
23. Green (2000).
24. Brugge, Openbare Bibliotheek, 593.
25. Wuttke (2005), 1-17 en Schrover (2006), 120-141.
26. De Morrée (2021). Als reactie op Sleiderink (2017), 97-100 en Jongen (2017).
27. In de inleiding op een themanummer over de *Sept Sages* traditie gepubliceerd in *Narrative Culture* analyseerden Anne Reynders en Remco Sleiderink de verschillende vertalingen en adaptaties van de traditie vanuit een genderperspectief. Reynders & Sleiderink (2020), 119-123. In een afzonderlijk artikel ging Anne Reynders bovendien in op het familiaal netwerk van de vrouwelijke personages in de Middelnederlandse versie *Van den Seven Vroeden van Binnen Rome*: Reynders (2020), 216-226.
28. Van der Poel (1996), 256.
29. Lie (2015), 47.
30. Van der Poel (1996), 249.
31. Hendrik van Veldeke droeg zijn Servaeslegende op aan Agnes, de gravin van Loon (Jongen (1993)). Godfried Croenen zag een link tussen Maria van Berlaar en de *Spieghel Historiae*. Croenen (1993), 63-72.
32. Hoewel deze trend zich al in de jaren tachtig in de Franse onderzoeksweld ontwikkelde, kende het een grote verspreiding sinds de publicatie van het themanummer in *Speculum* in 1990. Nichols (1990), 1-10.
33. Lie (2005), 238-257.
34. Zie ook de bundel over de handschriftcontexten van Middelnederlandse artes-teksten: Lie & Reynaert (2004).
35. De Hemptinne (2004), 111-126. De Jong (2018), 32-54.
36. Marrow (2009), 18-31. Oosterman (2018).
37. Lie (2001), 247.
38. Delameillieure & Haemers (2017), 334.
39. De Morrée (2015), 159-177. Berlijn, SBPK, mgo 185.
40. Zie *Song Studies Network*, <https://www.songstudies.org/>, laatst geraadpleegd 15/06/2021.

41. De Hemptinne (2004), 47-66; De Hemptinne (1999), 129-143.
42. Van der Stighelen & Westen (1999).
43. Zie *Impressae*, <https://www.arts.kuleuven.be/nieuwetijd/english/odis/impressae-women-printers-in-early-modern-antwerp-leuven-and-douai>, laatst geraadpleegd op 31/05/2021.
44. Zie het chronologisch overzicht over vrouwelijke auteurs in de Lage Landen van 1200 tot 1875 en de focus op verschillende talen Van Gemert e.a. (2010).
45. Paijmans e.a. (2021), 51-71.

Literatuur

- Croenen, Godfried, 'Maria van Berlaar en de Spiegel historiael', in: Paul Cattheuw en Frank Hellemans (red.), *In verscheidenheid. Liber amicorum R. Van Passen*. Aartrijke, Uitgeverij Emiel Decock, 63-72.
- Delameillieure, Chanelle, en Haemers, Jelle, 'Women and Contentious Speech in Fifteenth-Century Brabant', in: *Continuity and Change: a Journal of Social Structure, Law and Demography in Past Societies* 32, 3, 2017, 323-347.
- Deleu, K., 'Kanttekeningen bij de lectuur van Der vrouwen heimelijcheit, dichtwerk der XIVE eeuw', in: *Album prof. dr. Frank Baur*, Antwerpen, 1948, 176-181.
- Green, Monica, *Women's Healthcare in the Medieval West. Texts and Contexts*. Aldershot, Ashgate, 2000.
- Heene, Katrien, 'Vrouwelijke auteurs in de middeleeuwen. De complexe relatie tussen gender, genre en (literatuur)geschiedenis', in: *Queeste* 13, 1, 2006, 109-129.
- Hemptinne, Thérèse de, 'Des femmes copistes dans les Pays-Bas au bas moyen âge (14e-15e siècle). Approche d'une activité féminine mal connue', in: Wim Blockmans, Marc Boone en Thérèse de Hemptinne (red.), *Secretum scriptorum. Liber Alumnorum Walter Prevenier*. Leuven, Garant, 1999, 129-143.
- Hemptinne, Thérèse de, 'Reading, Writing and Devotional practices: Lay and Religious Women and the Written Word in the Low Countries (1350-1550)', in: Thérèse de Hemptinne en María Eugenia Góngora (red.), *The Voice of Silence: Women's Literacy in a Men's Church*. Turnhout, Brepols, 2004, 111-126.
- Hemptinne, Thérèse de, 'Sciveressen en hun colofons: op zoek naar de motivatie en werkomstandigheden van vrouwelijke kopiïstes in de laatmiddeleeuwse Nederlanden', in: Herman Pleij en Joris Reynaert (red.), *Geschreven en gedrukt. Boekproductie van handschrift naar druk in de overgang van Middeleeuwen naar Moderne Tijd*. Gent, Academia Press, 47-66.
- Jong, Susanne de, 'Read some good Dutch books. Laypeople, Books, and Religious Reading in the Late Medieval Domestic Setting', in: *Queeste* 25, 1, 2018, 32-54.
- Jongen, Ludo, 'Als een meisje ja zegt ... Een antwoord aan Remco Sleiderink', in: *Neerlandistiek. Online Tijdschrift voor Taal- en Letterkundig Onderzoek*, 2017,

- <https://neerlandistiek.nl/2017/12/als-een-meisje-ja-zegt-een-antwoord-aan-remco-sleiderink/>, laatst geraadpleegd 31/05/2021.
- Jongen, Ludo, en Schotel, Kees, *Servaaslegende*. Maastricht, Stichting historische reeks, 1993.
- Lie, Orlanda, 'De verliefde leraar. Liefdesverzen in Middelnederlandse artesteksten', in: Bart Besamusca, Remco Sleiderink en Veerle Uyttersprot (red.), *Maar er is meer. Avontuurlijk lezen in de epiek van de Lage Landen. Studies voor Jozef D. Janssens*. Leuven, Davidsfonds, 2005, 238-257.
- Lie, Orlanda, 'Middelnederlandse literatuur vanuit genderperspectief. Een verkenning', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 117, 2001, 246-267.
- Lie, Orlanda, 'Women's Medicine in Middle Dutch', in: Michèle Goyens, Pieter De Leemans en An Smets (red.), *Science Translated. Latin and Vernacular Translations of Scientific Treatises in Medieval Europe*. Leuven, Leuven University Press, 2008, 449-466.
- Lie, Orlanda, en Reynaert, Joris, *Artes in context. Opstellen over het handschriftelijk milieu van Middelnederlandse artesteksten*. Hilversum, Verloren, 2004.
- Lie, Orlanda, Kuiper, Willem, en Summerfield, Thea, *The Secrets of Women In Middle Dutch : a Bilingual Edition of Der Vrouwen Heimeelijcheit In Ms. Ghent, Ub, 444*. Hilversum, Verloren, 2011.
- Lie, Orlanda, Meuwese, Martine, Aussems, Mark en Joldersma, Hermina, *Christine de Pizan in Bruges: le Livre de la Cité des Dames as Het Bouc van de Stede der Vrouwen (London, British Library, Add. 20698)*, Hilversum, Verloren, 2015.
- Marion, Olga van, Schenkeveld-van der Dussen, Riet, en Schenkeveld-van der Dussen, Margaretha, *Women's Writing from the Low Countries 1200-1875: A Bilingual Anthology*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2010.
- Marrow, James, 'Multitudo et varietas: the Hours of Catherine of Cleves', in: Rob Dückers, Gregory Clark, Henri Defoer, Jos Koldewey en Ruud Priem (red.), *The Hours of Catherine of Cleves. Devotion, Demons and Daily Life in the Fifteenth Century*. Gent, Ludion, 2009, 18-31.
- Morrée, Cécile de, '#MeToo in de Nederlandse literatuur. Sanderijns zeshonderd jaar lange weg naar erkenning', in: *Neerlandistiek. Online Tijdschrift voor Taal- en Letterkundig Onderzoek* 2021, <https://www.neerlandistiek.nl/2021/02/sanderijns-zeshonderd-jaar-lange-weg-naar-erkenning>, laatst geraadpleegd 31/05/2021.
- Morrée, Cécile de, 'Devout Sister's Aural Experiences in the Late Medieval Urban Sonic Environment Subtitle: Soundscaping the Functional Context of Oral Literature', in: *Ons Geestelijk Erf* 86, 3, 2015, 159-177.
- Nichols, Stephen, 'Introduction: Philology in a Manuscript Culture', in: *Speculum* 65, 1, 1990, 1-10.
- Oosterman, Johan, *Ik, Maria van Gelre de hertogin en haar uitzonderlijke gebedenboek (1380-1429)*. Zwolle, Waanders uitgevers, 2018.

- Paijmans, Marringje, Dietz, Feike, Geerdink, Nina, Leemans, Inger, Morrée, Cécile de & Veldhuizen, Martine, 'Pathways to Agency: Women Writers and Radical Thought in the Low Countries, 1500–1800', in: *Intellectual History Review* 31, 1, 2021, 51-71.
- Poel, Dieuwke van der, "'Mijn lieve joncfrouwe heeft mi gebeden iet te dichten': Der vrouwen heimelijkheid en de geadresseerde opdrachtgeefster", in: *Nederlandse letterkunde* 1, 1996, 249-260.
- Poel, Dieuwke van der, 'Vrouwelijke auteurs in de Middelnederlandse letterkunde. Een verkenning', in: *Nederlandse letterkunde* 2, 1997, 208-227.
- Reynders, Anne, 'How Lonely Are Women in 'Van den VII Vroeden van binnen Rome'?: An Analysis of the Resources and Networks of the Female (and Male) Characters in a Middle Dutch Version of the Seven Sages of Rome', in: *Narrative Culture* 7, 2, 2020, 216-226.
- Reynders, Anne, en Sleiderink, Remco, 'Shades of Misogyny: Medieval Versions of the Seven Sages Tradition from a Gender Perspective', in: *Narrative Culture* 7, 2, 2020, 119-123.
- Scheepsma, Wybren, *Deemoed en devotie. De koorvrouwen van Windesheim en hun geschriften*. Amsterdam, Prometheus, 1997.
- Scheepsma, Wybren, *Medieval Religious Women in the Low Countries: The 'modern Devotion', the Canonesses of Windesheim, and Their Writings*. Woodbridge, Boydell & Brewer, 2004.
- Schrover, Wouter, 'Ontmoeting van twee werelden. Een nieuwe interpretatie van de intertekstuele relatie tussen de 'Conte du Graal' en 'Die Riddere metter mouwene'', in: *Queeste* 13, 2006, 120-141.
- Sleiderink, Remco, 'Het mirakel van Sanderijn. #MeToo in de Middelnederlandse literatuur', in: *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 31, 2017, 97-100.
- Stoop, Patricia, *Schrijven in commissie: de zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun biechtvaders (ca. 1456-1510)*. Hilversum, Verloren, 2013.
- Stoop, Patricia, 'Female Authorship in the Augustinian Convent of Jericho and the Translation of Conrad of Saxony's *Speculum beatae Mariae virginis* in Sermons by Maria van Pee and Janne Colijns', in: *The Journal of Medieval Religious Cultures* 42, 2, 2016, 248-268.
- Van der Stighelen, Katlijne en Westen, Mirjam, *Elck zijn waerom: vrouwelijke kunstenaars in België en Nederland 1500-1950*. Gent, Ludion, 1999.
- Wuttke, Ulrike, 'Ein Minneritter als Mönch? Eine episode des mittelniederländischen Artusromans 'De Ridder metter mouwen' aus Sicht der Genderforschung', in: *Queeste* 12, 1, 2005, 1-17.

Over de auteur

Lisa Demets werkt als postdoctoraal onderzoeker op het NWO-project *The Multilingual Dynamics of the Literary Culture of Medieval Flanders* aan de Universiteit Utrecht. Ze onderzoekt handschriften en hun meertalige gebruikscontexten in het graafschap Vlaanderen van 1200 tot 1500. Ze studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent waar ze in 2019 promoveerde op een proefschrift over laatmiddeleeuwse kroniekschrijving in het graafschap Vlaanderen met een bijzondere focus op de handschriftvariatie van de *Excellente Cronike van Vlaenderen*. Haar bredere onderzoeksinteresses gaan uit naar meertaligheid, geschiedschrijving, codicologie, genderverhoudingen, literaire cultuur en politiek in de laatmiddeleeuwse Nederlanden.

E-Mail: l.demets@uu.nl